

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Gaven in het kerkelijk leven (1)

Wij hebben in ons kerkelijk leven veel om dankbaar voor te zijn. Terug in Nederland op verlof na een aantal jaren in het buitenland valt me dat

opnieuw op. Ik vergelijk mijn ervaringen in India met wat ik van huis uit heb meegekregen en nog steeds thuis heb. Ik hoor vanuit Nederland, en ook op verlof, veel over zorgen en moeiten in het kerkelijk leven. Ik wil graag een kijkje nemen vanaf de andere kant.

P. Houtman ■

In dit nummer

Kerkelijk leven - P. Houtman	
Gaven in het kerkelijk leven (1)	77
Meditatief - R.J. Vreugdenhil	
God in mij...	80
Wandelen met God - B. Luiten	
Vader van de leugen	81
Achtergronden - J.A. Meijer	
Kerk van mensen, kerk van God (1)	83
Schriftstudie - G. Kwakkel	
Job en Gods hand in ons lijden (2)	86
Meegelezen - T. Groenveld	
Wraakpsalmen	89
Lied van de week - J. Smelik	
Liedboek gezang 338	90
Persberichten, Uit de kerken	

Nederlandse christenen die op bezoek gaan bij broeders en zusters in de Derde Wereld, komen vaak onder de indruk van hun christelijk leven: hun intense gebedsleven, hun moe- dig geloofsvertrouwen midden in hun moei- lijke omstandigheden, hun drang om te evangeliseren. Die ervaring ken ik in India zelf ook.

De andere kant is er ook. Niet voor niets heeft India een beroep gedaan op theologische hulp uit Nederland. Het gereformeerde seminarie daar ziet dat er in Nederland een rijke gerefor- meerde traditie is die nog steeds levend wordt gehouden en verder gaat. Daar willen ze graag van mee profiteren.

In dit artikel laat ik de theologie rusten. Ik con- centreer me op de gaven die wij hebben, in ons kerkelijk leven en in de bredere gereformeerde samenleving.

Prediking met gezag

1. In kerkdiensten in kleine dorpsgemeenten in Nederland, met dominees die niet als hoogvlie- gers of grote sprekers bekend staan, werd ik de

eerste zondagen toch getroffen. Deze dominee spreekt met gezag: hij spreekt namens een Ander. In de preek komt God met zijn gezag naar je toe en spreekt je aan. Het gaat over wie Hij voor je is. De dominee heeft de tekst bestudeerd omdat hij zich geroepen weet. In India is de prediking doorgaans anders. De traditie is Amerikaans; en Amerikaanse kerkhistorici leggen zelf uit hoe dat is. De prediking heeft iets democratisch. De voorganger spreekt als een politicus op campagne. Er moet veel veranderen onder ons. Dat kunnen we ook eigenlijk wel begrijpen; daar moeten we het wel mee eens zijn - en daar speelt de spreker op in. Het klinkt misschien als een karikatuur, maar ik wil een verschil in toon neerzetten dat er echt is. Als het kruis van Christus ter sprake komt, is het op een wat stereotiepe manier. Verder hoor je weinig over de ontzagwekkende wonderen van God door de geschiedenis heen, maar hoofdzakelijk oproepen om Jezus aan te nemen.

Gezinnen

2. Het lijkt misschien vanzelfsprekend: een gezinscultuur zoals wij die in Nederland kennen. Waar ouders zich samen verantwoordelijk voelen voor hun kinderen. De ouders hebben onderwijs gehad en maken hun kinderen wegwijs in de wereld. In een christelijke traditie wordt het gezin als kleine cel in de gemeente gezien. Ouders gaan hun kinderen voor in het leven met de Heer.

Vergelijk dat eens met een gezin waar de vader weinig werkt - hij kan niet veel en er is ook niet veel werk - en veel drinkt. Of waar de moeder wordt mishandeld door vader en zijn familie onder het voorwendsel dat ze nog altijd niet genoeg bruidsschat heeft ingebracht. Je hoort veel trieste verhalen in India - niet als betreurenswaardige uitzonderingen maar als symptomen. Je gaat begrijpen dat er kinderen zijn die nog wel twee ouders hebben, maar toch vinden dat ze verreweg het best af zijn in een kindertehuis.

het is een verkwikkend bad om weer een poosje tussen gereformeerde ouders en kinderen te leven

In christelijke gezinnen is vaak nauwelijks geloofskennis aanwezig. Kinderen worden meegenomen naar de kerk, waar ze moralistische preken horen. Pas als ze een jaar of 18 zijn en een evangelisatiesamenkomst bijwonen, leren ze voor hun besef Christus kennen.

Geen wonder dat zovelen baptistisch denken. Het is een weelde om gereformeerd opgevoed te zijn. Het is een verkwikkend bad om weer een poosje tussen gereformeerde ouders en kinderen te leven.

Onderwijs en vorming

3. We kennen in Nederland veel instanties die meewerken aan gereformeerde opvoeding en onderwijs. De ouders staan er niet alleen voor. Er zijn gereformeerde scholen, er is catechisatie en vereniging. Er zijn nog veel meer instituten die meewerken aan de vorming van jongvolwassenen. En er wordt veel gedaan aan kwaliteitsbewaking en -bevordering.

In India is er maar voor een deel van de christelijke jongeren christelijk onderwijs beschikbaar. Ze zijn al bevoorrecht als ze naar school kunnen, zeker naar vervolgonderwijs. Voor christelijk onderwijs is er de zondagschool, waar de jongeren jaar in jaar uit dezelfde bijbelverhalen horen vertellen.

Zuil?

4. De gereformeerde samenleving in Nederland is sterk georganiseerd. Er zijn organisaties die zorgen voor eigen broeders en zusters: bejaarden, gehandicapten; maatschappelijk werk. Er zijn ook organisaties die maatschappelijk actief zijn naar buiten toe. En we hebben tal van bladen en brochurereeksen waarin deze en andere zaken meer of minder deskundig worden becommentarieerd en bediscussieerd. Ik heb een Hervormde (inderdaad, dat was nog vóór de PKN, maar dat is nog niet zo lang geleden) wel eens horen zeggen dat de Hervormden jaloers waren op die gereformeerde organisatiecultuur. Ook al zijn onze organisaties minder exclusief vrijgemaakt dan vroeger, het patroon is er nog steeds, en de ChristenUnie is een voorbeeld van hoe springlevend het is. De verzuiling is dood verklaard en gereformeerde organisaties hebben zwaar onder vuur gelegen - dat was ongeveer in de jaren tachtig en het is niet verbazend als we dat of vergeten zijn of erover zwijgen.

Liturgie

5. In Nederland zijn we perfectionistisch als het gaat om de liturgie. Dat leidt tot heel wat discussie, waar niet veel mensen vrolijk van worden; maar daar wil ik het nu niet over hebben. We hebben doordachte orden van dienst. Het patroon gaat terug op de vroege kerk en op de reformatietijd. Onze psalmberijming is een keus uit veel alternatieven - het beste wat voorhanden was. Nu werken we jarenlang aan een gezangsbundel. Deskundigen hebben aan dat alles gewerkt, andere deskundigen hebben er hun licht over laten schijnen, en synodes leggen er zorgvuldig de (voorlopig) laatste hand aan. Aan de kwaliteit van de muziek in de eredienst wordt veel zorg besteed; ook op dat gebied hebben we een lange traditie. Dat is heel wat anders dan: maar wat aanrommelen; voorgangers die maar doen wat ze gewend zijn, wat ze anderen hebben zien doen, of wat ze van links en rechts kunnen krijgen. Is dat de praktijk in India? Ik wil er niet gering-

schattend over doen. Maar er zijn gewoon weinig middelen, er is weinig traditie. Voorgangers staan er alleen voor; en ook andere medewerkers in de eredienst zijn weinig onderlegd. Men roeit met de riemen die men heeft. Soms proef ik ook wel een klimaat van: het is wel gauw goed, als het maar oprecht is. Die cultuur is ook in Nederland niet meer helemaal onbekend.

Intussen zien in een gereformeerde eredienst in Nederland nog steeds de eeuwen op u neer, en klinken in u door.

Licht

Het klinkt misschien alsof ik heimwee heb, maar dat is niet zo. Wel heb ik me tijdens het schrijven afgevraagd: is mijn beeld van de gereformeerde samenleving niet geïdealiseerd? Je hoort in onze media toch heel andere geluiden. Is het beeld dat ik heb nog wel bij de tijd? Nou, zo lang ben ik nog niet uit Nederland weg. Die andere geluiden ken ik heel goed, en ik heb er zelf ook aan meegedaan. Ik kan zo een heel verhaal houden over zorgelijke ontwikkelingen in ons kerkelijk leven, in gezinnen en in de bredere gereformeerde samenleving. En ik wil dat ook niet bagatelliseren. Integendeel.

is in onze beeldvorming het glas niet veelal meer halfleeg dan halfvol?

Maar juist als donker echt donker is, mag licht ook echt licht zijn. Is in onze beeldvorming het glas niet veelal meer halfleeg dan halfvol? Het valt me op, juist in vergelijking met de broederschap in India, dat er onder ons veel gemopperd wordt, en geklaagd, over het kerkelijk leven. Het gaat over het kerkelijk leven - dat is een aanwijzing van betrokkenheid, van liefde zelfs; maar het klinkt niet opwekkend. Moppen is misschien ook wel makkelijker dan dankbaarheid uiten en prijzen - ook mensen prijzen. Toch is ook zelfs dat laatste op zijn plaats: daar gaat Paulus ons vrijmoedig in voor; en in de brieven in Openbaring 2 en 3 is het er ook volop.

Dank

Is er niet een zwijgende, of beter gezegd verzwegen, meerderheid onder ons? Een meerderheid van mensen die als kind gedoopt zijn, christelijk opgevoed zijn en gereformeerd onderwezen, geleerd hebben om zich in de gemeenschap van de heiligen in te zetten, en daar op hun beurt ook weer hun kinderen in voorgaan, wat anders gekleurd hier en daar maar toch in wezen in dezelfde lijn? Zouden we er niet goed aan doen om wat posi-

tief is meer expliciet te benoemen? Een kerkgemeenschap die zijn eigen zwakheid kent en zich daarover verootmoedigt, kan des te meer blij zijn met wat, ondanks alles, er nog altijd is. God zij dank!

gaven van de Geest, die in onze kerkgemeenschap in rijke mate aanwezig zijn

Laat ik het mogen toespitsen op het beeld van de kerkgeschiedenis. Het is prima als wat een vorige generatie heeft gezegd en gedaan nog eens kritisch tegen het licht wordt gehouden. Maar hebben degenen die bijdragen schrijven over de kerkgeschiedenis sinds de Vrijmaking (of daarvoor), wel voldoende oog voor wat er de generaties door gelijk blijft? Het valt misschien, juist vanwege die constantie, niet op; maar het is wel, elke generatie opnieuw, een wonder van Gods trouw.

Charismatisch

Ik wil daar nog een suggestie aan toevoegen met het oog op de discussie over de gaven van de Geest. Ik heb gelezen (destijds bij Dr. A.L.Th. de Bruijne in dit blad) dat er over het algemeen onder ons eenstemmigheid over is dat geestesgaven niet altijd bijzonder en spectaculair hoeven te zijn, maar dat ze net zo goed te vinden zijn in het alledaagse, onopvallende christelijke leven. Om dat te concretiseren, werp ik de stelling op dat de dingen die ik in dit artikel heb genoemd, gaven van de Geest zijn, die in onze kerkgemeenschap in rijke mate aanwezig zijn: prediking met gezag, in naam van God; christelijk gezinsleven; gereformeerd onderwijs; gereformeerde organisaties; en verzorgde liturgie. Als dat zo is, dan doen we er goed aan om daar wat meer opgetogen over te zijn; om daar God voor te danken. En ook om, juist omdat ze niet vanzelfsprekend zijn maar kostbaar, ons er zorgvuldig op toe te leggen.

Drs. Piet Houtman doceert theologie aan het Presbyterian Theological Seminary in Dehra Dun, India. E-mail: piet.houtman@hotmail.com.

God in mij...

Want in hem is de goddelijke volheid lichamenlijk aanwezig, en omdat u één bent met hem, het hoofd van alle machten en krachten, bent ook u van die volheid vervuld.

Kolossenzen 2:9,10

R.J. Vreugdenhil ■

Jezus, mens zoals wij, maar veel meer dan dat: Gods eigen Zoon, God zelf.

Als kind heb ik al geleerd zo naar hem te kijken. In de verhalen en de plaatjes van de kinderbijbel kwam ik hem zo tegen.

Mens zoals wij. Ik vond het wel eens moeilijk om dat te herkennen. Hij was zo anders. Op elk plaatje zag je altijd direct wie Jezus was. Het straalde er van af. Hij had iets, anders dan de anderen. En de verhalen gingen altijd over bijzondere dingen.

Maar in de loop van de tijd heb ik mogen leren dat Jezus echt mens was zoals ik zelf. Een mens met dezelfde gevoelens en zwaktes. Hij was ook teleurgesteld. Hij had angst en boosheid. Hij werd zwak door honger en zocht steun bij zijn God. Hij was een mens die andere mensen nodig had. Mens zoals ik. Mens die heel dicht bij mij staat.

Maar ook: Gods Zoon. Goddelijk in hoe hij reageerde op mensen. Goddelijk wijs in wat hij zei. Met een liefde en genade voor mensen zoals je die alleen bij God vindt. Zo sterk verbonden met zijn Vader. Geen haar op zijn hoofd die er aan dacht om tegen Vader in te gaan. Waar hij was, daar was God; het straalde van hem af.

Daarin was hij toch wel heel anders dan ik. Als mens staat hij dicht bij mij, maar ik sta niet dicht bij hem, de Zoon van God.

Maar wat schrijft Paulus nu?

In Christus is de goddelijke volheid lichamenlijk aanwezig... Dat weet ik. Hij is God, door en door. En omdat u één bent met hem, bent ook u van die volheid vervuld.

Ik ook, net als Jezus?

Mag ik over mezelf hetzelfde zeggen als over Jezus?

Is die goddelijke volheid ook in mij?

Ja, Paulus zet het naast elkaar.

Hij zet mij naast Jezus Christus.

Jezus was vol van God; ik ben dat ook.

In Jezus was God voortdurend aanwezig; in mij ook.

Jezus werd helemaal beheerst door God; ik ook. Waar Jezus was, daar was God; ook waar ik ben, is God.

Ik durf het haast niet op te schrijven. Bij elke zin voel ik mijn vingers weigeren. Dit kan ik niet over mezelf zeggen.

Maar het staat er. De Geest van Christus gaf het Paulus in om dit op te schrijven, ook voor mij.

Ik kan dat wel gaan relativeren. Ik kan bedenken dat Jezus van nature Gods Zoon is en dat ik alleen maar door geloof met God verbonden ben. Ik kan nadruk leggen op het 'omdat u één bent met hem' en daarvan maken: 'in zoverre u één bent met hem'. Dan kan ik vraagtekens zetten bij mijn geloofseenheid met Christus. Ik kan bedenken dat van mijn kant die eenheid maar zwak is.

Maar ik kan het ook naar me toe laten komen als onbegrijpelijke genade van God: zijn volheid is in mij. Heel de volheid van God vult mij.

Hier, achter mijn computer, worstelend om op tijd deze meditatie af te schrijven, is God zelf in mij.

Straks als ik een gesprek heb waar ik erg tegen op zie, vult Gods volheid mij.

Vanavond met de kinderen aan tafel, vannacht in bed, onderweg in de auto, op straat in gesprek met iemand uit de buurt, God zelf is in mij.

Altijd, overal, waar ik ben en wat ik doe - de goddelijke volheid is in mij, door Christus.

Als ik dat tot me door laat dringen, begint er iets in mij te stralen.

Dat stralende van Jezus, op de tekeningen uit de kinderbijbel. Maar dan van binnen. Ik heb iets, anders dan anderen. God is in mij, zoals hij in Jezus Christus was.

Jezus staat niet alleen dicht bij mij: mens zoals ik.

Hij trekt mij ook dicht naar zichzelf toe. Ik mag zijn als hij: mens vol van God.

Ds. Rob Vreugdenhil is predikant van de Gereformeerde Kerk te Lelystad.

Vader van de leugen

wandelen met God

Dagelijks bidden wij om bewaring voor de boze.

Bewaring waarvoor?

Welke gedachten hebben wij daarbij?

B. Luiten ■

De satan komt vaak ter sprake in tijden van moeite en ziekte. Wanneer het leed ingrijpend is, kan de vraag intens worden naar de herkomst ervan. 'Ik weet dat God mijn leven leidt, maar is hierin ook niet een invloed van de duivel?' In allerlei toonaarden kan deze vraag worden gesteld. Terwijl die in tijden van voorspoed niet zo gauw gehoord wordt. Hoe logisch is dat eigenlijk?

Zelfoverschatting

Het zal waar zijn dat de satan de hand heeft in allerlei kwaad. Toch mogen we niet vergeten, dat hij ons wordt voorgesteld als de vader *van de leugen*. Daarin schuilt zijn list en zijn kracht. Niet de frontale leugen, uiteraard, want die wordt door niemand geloofd. Nee, de leugen verpakt in ogenschijnlijke waarheid, die gaat er veel beter in.

Typerend was zijn optreden in het Paradijs. Het duidelijke woord van God ontkende de satan niet. Maar hij wierp de vraag op, of het wel echt zo bedoeld was. Hij verdraaide het. Daardoor kreeg hij resultaat.

Adam en Eva hoefden niet bang voor de duivel te zijn, ze waren in de directe nabijheid van God. Maar ze hadden wel *op hun hoede* moeten zijn voor dit soort verleiding, om niet uit eigen beweging God te verlaten. Precies zo staat het in het Nieuwe Testament: niet bang zijn. Jezus heeft overwonnen! Als je maar wel op je hoede bent, want de satan wil iedereen meesleuren in zijn ondergang (1Ptr. 5:8-11).

Zelfs de oprecht gelovige mens kan zich schromelijk overschatten. Doordat hij (onbewust?) voortdurend de scherpe kantjes van Gods Woord afslijpt. Jezus zegt heel duidelijk, dat we Hem moeten volgen, in alles. Welnu, volgen willen we wel, *maar in alles?* Jezus vraagt van ons daarbij de bereidheid om alles achter te kunnen laten, en het voornemen om heel ons leven (inclusief onze bezittingen) voor Hem in te zetten. *Akkoord, dat wil ik wel, maar dat hoeft toch niet zo diep te gaan?* Jezus zegt ons, dat volgen alleen kan als we afscheid nemen van ons oude leven. We zullen ons kruis op ons moeten nemen waaraan die oude zondaar sterft. *Ja, dat*

is goed, als het maar geen pijn doet, want dan mag dat sterven ook wel een beetje minder.

En ga zo maar door. Herkenbaar?

Voortdurend gaan de scherpe kantjes eraf. Totdat je je de vraag moet stellen: volg jij Jezus eigenlijk wel? Ben jij niet heel ergens anders mee bezig? *Naar wie luister jij eigenlijk?*

Verwarring

Als wij in ons denken de satan koppelen aan wat wij als kwaad ervaren, slaan we de plank heel erg mis. Uiteraard komt hij daar wel in mee, maar hij kan net zo goed zijn listen uitvoeren vanuit voorspoed en welvaart. Uiteindelijk zal het hem een zorg zijn of je gezond bent of ziek, arm of rijk. Dat maakt hem niets uit. Hij wil je alle geld van de wereld wel geven (Mat. 4:8)! Als je daarbij maar *voor hem buigt*, dat is genoeg.

De satan wil *scheiding maken tussen Jezus en jou*, dát is het grote kwaad waarop hij voortdurend loert.

De verwarring is evenwel keer op keer, dat dat kwaad er anders uitziet dan je verwacht. Zo kan iemand zich juist zeer goed in dit leven, hij is gezond, heeft vrouw en kinderen en is juist bezig na te denken over allerlei mogelijkheden om zijn leven te verfraaien. Hij ervaart dat als allemaal schouderklopjes van boven, al is hij verder zo eigenzinnig als wat en voelt hij zichzelf allang niet meer als een arme zondaar. *De leugen is dan haast tastbaar aanwezig*. In deze omstandigheden is de invloed van de duivel net zo actueel als in tijden van ziekte en zo.

Aan de andere kant kunnen mensen met verdriet over hun zonden zich voor God onwaardig weten. Ze zien zich steeds geconfronteerd met hun eigen zwakheid en verkeerde begeerten. Kunnen ze zich zo een gelovige noemen? Dat kan toch niet! De ellende is, dat daarin veel waarheid schuilt. Toch is het vooral de leugen die hier regeert, doordat de satan de verslagen mens terugwerpt op zichzelf. Dat is ook een manier om scheiding te maken. Terwijl het geloof zich juist mag vastgrijpen aan Christus, boven alle eigen ellende uit!

Duisternis

Daarbij komt nog een andere manier van liegen. Johannes zag in een visioen, hoe geesten uit de afgrond de hemel verduisteren (Opb. 9). Ze trekken de gordijnen op aarde dicht, zodat niemand meer zicht heeft op de hemel. Het leven op aarde gaat zich voltrekken zonder God. De zin van alles gaat verloren, waardoor mensen worden gepijnigd en liever dood willen zijn. De leugen wordt levensgroot door de ontkenning van God, ze wordt massaal ingeademd terwijl velen dat niet eens in de gaten hebben.

Een afschuwelijk tafereel, dat in de praktijk zich heel anders voordoet. Het is de wereld van amusement en tijdverdrijf, van prettig vermaak en nuttig bezig zijn. Wel worden de gedachten daardoor geheel in beslag genomen. Daarin schuilt het dodelijk venijn. Voor God geen enkele ruimte meer, of hoogstens ergens in de marge.

Troostvol is het licht, dat ondanks al die duisternis toch op de mensen valt die door de Geest verzegeld werden (Opb. 9:4). Maar dat licht moet je dan ook wel zoeken! Door bewust je aandacht op God te richten, door luisteren en bidden. Je hoeft niet bang te worden, maar je moet wel op je hoede zijn! Anders doe je je eigen gordijnen nog dicht.

Er circuleert in deze tijd een verhaal over de nieuwste list van de duivel. Geen geweld of zo heeft hij meer nodig. Nee, de ultieme truc is om de mensen zo te bestoken met berichten en ontwikkelingen, dat hun hoofd vol zit. Ook met muziek en liedjes, met dopjes in de oren, zodat *niets anders mee kan binnenkomen*. En met een heel andere beleving, zodat uiteindelijk de kerk als vreemd wordt ervaren. Herkenbaar? Zo werkt de duisternis.

Overigens levert dit niet alleen schade op in de kerk. Ook in de samenleving blijkt dat het hoofd van veel mensen vol zit, te vol om hun aandacht bij het werk te houden. Er worden op de werkvloer zo ontzaglijk veel fouten gemaakt, door gebrek aan concentratie, dat je als vanzelf op de vraag komt: 'waar zat jij gisteravond, vannacht? Heb je eigenlijk wel geslapen? *Waar ben je met je hoofd?*'

Duisternis is ongrijpbaar, maar wel herkenbaar. Mensen zoeken hun vreugde en voldoening, maar het kost hun steeds meer inspanning, dus gaat al het andere er onder lijden. Relaties gaan kapot door gebrek aan aandacht, het functioneren wordt minder, het gevoel voor verantwoordelijkheid neemt af, het maakt allemaal steeds minder uit.

Dit patroon bedreigt de christen net zo goed, met zijn inzet voor Christus en zijn naaste. Als daarin niet de *vreugde* wordt gevonden, ga je andere vreugde zoeken, eerst subtiel, daarna steeds opvallender. Want dat andere gaat steeds meer tijd en energie kosten, het luisteren naar God (bijbellezen) wordt minder, het gebed wordt egoïstischer, de erediensten worden te veel en de giften kunnen best omlaag. Om even iets te noemen. Vervolgens lijdt hieronder het

geheel aan christelijke bezinning, leiderschap gaat ontbreken, de visie versmalt en de verwachting verbleekt.

Ziet dit eruit als *satanisch*? Niet direct. Maar het is het wel, bij uitstek! Niet alle waarheid wordt meteen weggenomen. *Heel listig*. Mensen kunnen zich er nog op beroemen en schermen met hun kennis. *Dat verbloemt veel*. Intussen komt zij wel buiten het leven te staan. *Dat is het duivels succes*.

De waarheid maakt vrij

We beginnen te ontdekken, waarom de waarheid vrij maakt. De waarheid staat tegenover de leugen die de wereld wil verduisteren.

Midden in deze ontaarde wereld stond eens het kruis van Jezus Christus! Wat hier ook gebeurt, *daar werd de aarde betaald*. Wat nu ook omvalt of tegenvalt, Jezus' verdienste aan het kruis krijgt niemand omver. Jezus Christus is de waarheid in eigen persoon. Wie Hem omhelst, gaat nooit in het duister en wordt er ook niet door gevangen. De Geest uit God zal ervoor zorgen, dat de schijnwerper vanuit de hemel steeds op Jezus is gericht.

Dan zie je zijn kruis ook midden in je eigen leven staan. En daar is ook zijn open graf. Tot je grote troost en eindeloze bemoediging. Wat er in je eigen bestaan ook gehavend is geraakt, door je eigen of door andermans schuld, je wordt niet overgelaten aan je zelf. *Je wordt niet opgesloten in je zelf*. De waarheid maakt je vrij, het licht gaat op, Jezus neemt je mee in zijn sterven en opstaan.

Het licht schijnt in het duister

Het klinkt zo bekend: 'het licht schijnt in het duister'. Maar het duidt dus op een enorm spanningsveld, dat voortdurend aanwezig is, overall. De duisternis is er op uit het licht te grijpen, te verdonkeren, te doven. Dat zal niet lukken, God zij dank (Joh. 1:5)! Toch is die duisternis agressief aanwezig, mensen vlak naast je leven erin. Voordat je het weet ga je te ver met hen mee. Aan de andere kant, één enkele lichtstraal en de donkerte wordt doorbroken. God is bij machte zijn licht te laten schijnen op volstrekt duistere plaatsen. Het licht dat leven is en leven geeft, zelfs aan mensen die al lang alle hoop hadden opgegeven.

Paulus beschrijft dit als het wonder dat God voltrekt in zijn hart. Van binnen is het licht geworden, terwijl het daar donker was (2Kor. 4:6). Nu gunt hij dat stralende nieuwe aan iedereen, hij ziet (!) nu, dat God hiermee bezig is en hem hierbij inzet.

Kom in het licht, schrijft Johannes (1Joh. 1:5-7). Niet dat je dan meteen alles goed doet. Maar wel zo, dat je heel je leven aan God laat zien. Daar gaat het om: zien en gezien willen worden. Dan wordt het nooit donker.

Ds. Bas Luiten is predikant van de Gereformeerde Kerk te Zwolle-Centrum.

Kerk van mensen, kerk van God (1)

Over de betekenis van kerkvaders en traditie

Het is al weer twee jaar geleden dat ik in Kampen de harp aan de wilgen hing.¹ Na 36 jaar doceren op het terrein van de talen van Bijbel en kerk kwam het moment van afscheid nemen. Bij die gelegenheid hield ik een college waarin ik de vraag stelde of het nu echt zo belangrijk is om je vandaag de dag met de kerkvaders bezig te houden. Na een lichtvoetige start waarin ik terugblikte op mijn eerste ontmoetingen in Kampen, ging ik als volgt verder.

J.A. Meijer ■

Breed studieterrein

Een terugblik op 36 jaar 'Kampen'. Wat was het mooi: al die uren van intensieve omgang met Gods Woord. Vrijwel het hele Nieuwe Testament mocht ik met mijn studenten doorspitten. Waarbij we het ene moment ons met nictigheden bezig hielden. 'Ou' en 'mè': het ene 'niet' was duidelijk het andere niet.² En een volgend moment naar de verschillen zochten tussen het taalgebruik van Marcus en Lucas. Of ons afvroegen, waar we de invloed zagen van de *Septuagint*³, op het taalkleed van het Novum Testamentum.

Genoten heb ik al die jaren ook van de bestudering van de patrologie. De fascinerende wereld van de kerkvaders. Waarbij we dan - het is een enorm terrein - vooral keken naar de Apostolische Vaders en naar de eerste Latijnse apologeten. Vrome mannen, imponerend vaak door hun bezieling en door hun consistente christelijke geloofhouding. Merkwaardige figuren tegelijk. Neem Ignatius, die bewondering wekte door zijn fundamentele verzet tegen het docetisme⁴. En het - op weg naar de marteldood - steeds weer opnam voor het 'alèthoos' (het 'echt waar') van het lijden en sterven van Jezus Christus. Maar die in de strijd tegen de dwaling veel te veel verwachtte van de samenbindende factor van de plaatselijke bisschop. En uitspraken deed over het avondmaal die - op het eerste gezicht althans - bij een gereformeerde de wenkbrauwen doen fronsen.

Neem Tertullianus, die als niemand anders de dwaasheid van Marcions spreken over de harde God van het Oude Testament aan de kaak

stelde. Maar die tegelijk bezweek voor de aantrekkingskracht van het rigoristische Montanisme⁵.

de vroege kerk: een wereld waar je nooit op uitgekeken raakt

De vroege kerk: een wereld waar je nooit op uitgekeken raakt.

Toen de doctoraalstudie voor alle studenten verplicht werd, kwam ook het hellenistisch Grieks en het Latijn van de reformatoren binnen mijn horizon. We gingen Philo bestuderen en Josefus. En maakten de bril schoon waarmee we naar de wereld van de Here Jezus en van zijn apostelen keken. We drongen ook door in de wereld van Calvijn, bewonderden zijn taalgebruik en hadden soms wat minder sympathie voor zijn vaak ingewikkelde volzinnen. Mijn studieterrein werd dus uitgebreider. Maar - zacht gezegd - ook minder overzichtelijk. Ik moest me gaan specialiseren. En ik heb deze specialisatie vooral gezocht bij de patrologie. Al nam ik de grenzen van deze Väterkunde dan ook zo ruim als tot in de 19^e eeuw gebruikelijk was. Zodat ook de patriarch van Constantinopel, Cyrillus Lukaris⁶, en de reformator van Zürich, Heinrich Bullinger⁷, er binnen vielen.

Het begin

Niet zo vreemd dus dat ik ook in mijn afscheidscollege bij dit onderdeel van mijn leeropdracht wil stilstaan. En een heel basaal onderwerp aan de orde wil stellen. Want ik zei

het zopas al: met mijn studenten las ik lectuur uit de beginfase van de oude kerk. En ik herinner me dat ik steevast opmerkte bij het bespreken van voor ons vreemde standpunten: 'Realiseer je, amici, dat zij helemaal aan het begin stonden. En wees voorzichtig met je kritiek'. Achteraf realiseer ik me dat in zulke opmerkingen voor de studenten de belofte school: verderop in de patrologie wordt het beter, stabiel. De latere kerkvaders bieden meer houvast, meer steun. Aan die latere periode kwamen we bij het lezen niet toe. Wel bij de door studenten verzorgde presentaties die bij een nieuw studieprogramma hoorden. Dat leverde boeiende uren op. Waarin de patres soms verrassende perspectieven openden, maar soms ook vervreemding en protest opriepen. Toch lieten ze zich altijd weer herkennen als kinderen van God, voor wie Gods wil het eerste was in hun leven. Diepgelovige mensen die zich graag lieten inschakelen bij Christus' kerkvergaderend werk. Zodoende konden we bij het spreken over de oude kerk steeds weer tot deze evaluatie komen: een kerk vol boeiende mensen, tegelijk een kerk van God.

de oude kerk: een kerk vol boeiende mensen, tegelijk een kerk van God

Vandaag kijken we samen nog eens terug. Om tot een eindevaluatie te komen.

We concentreren ons dus op de vraag naar de blijvende betekenis van de kerkvaders. Hoeveel houvast bieden ze ons? Welke betekenis hebben ze vandaag de dag voor Christus' kerk? Daarbij ga ik eerst met u kijken naar de klank die het woord 'kerkvader' in de loop van de eeuwen heeft gehad. Vervolgens wil ik één bepaalde kerkvader uit de gouden eeuw van de patrologie voor het voetlicht halen. Om tenslotte een antwoord te zoeken op de gestelde onderzoeksvraag.

Kerkvader

Het is een fascinerende term: kerkvaders. Maar juist daarom lijkt het goed om eens samen na te gaan wat de gevoelswaarde van dit epitheton in de loop van de tijd geweest is. Sedert de oudste tijden vinden we in de kerk het woord 'vader' gebruikt in de relatie leerling-leermeester. Wanneer Elia met een vurige wagen naar de hemel wordt gevoerd, roept zijn leerling en opvolger Elisa uit: *Vader, vader, wagens en ruiters van Israël*⁸. En in het Nieuwe Testament zegt de apostel Paulus tot zijn geestelijke leerlingen: *al zijn er duizenden die u opvoeden in Christus, u hebt maar één vader; ik ben in Christus Jezus uw vader geworden door u het evangelie te brengen*⁹. Dit beeld zien we ook steeds weer in de oude kerk. Leraars zijn vaders van hun leerlingen. Irenaeus van Lyon¹⁰ formuleert het zo in zijn 'Tegen de ketterijen'. 'Wanneer iemand onderwezen is door een ander,

wordt hij zoon genoemd van wie hem onderwees, en deze wordt zijn vader genoemd'. Geen wonder dat we dit al gauw praktijk zien worden bij hen die bij uitstek leraar zijn de in de kerk, de episkopoi, of zoals we dat gewoonlijk - redelijk anachronistisch - weergeven, de bisschoppen. Wanneer de oudsten en de diakenen uit Rome de Africaanse¹¹ predikant Cyprianus¹² aanschrijven, gebruiken ze in hun opschrift de vadersnaam: 'De presbyters en diakenen in Rome aan 'papa' Cyprianus'¹⁴. Papa Cyprianus dus. Met dit laat-Latijnse woord willen ze uitdrukking geven aan hun respect voor de bisschop. Hij is voor zijn leerlingen een autoriteit. Vandaar dat men zich in de 2^e en 3^e eeuw gaat beroepen op wat deze pateres (Grieks) en papae (Latijn) over de christelijke leer gezegd hebben. Hun autoriteit is ook een garantie voor continuïteit. Nee, mensen als Irenaeus en Tertullianus noemen nog geen namen. Maar wie een beetje bij de les is, herkent beroemde uitspraken, die van vader op zoon werden doorgegeven. En soms horen we ineens wel namen noemen, namen van leermeesters. Alexander, predikant in Jeruzalem, schrijft, terwijl de marteldood hem wacht, aan Origenes: 'Als vaders kennen wij die gezegende mannen, die vóór ons het pad gelopen hebben en bij wie wij binnenkort zullen zijn: Pantaenus, mijn waarlijk gelukkige leermeester en de heilige Clemens, die mijn meester en weldoener geweest is ...'¹⁵ 'Die vóór ons het pad gelopen hebben', zo ziet men de vaders in de kerk.

Groot en klein

In de 4^e eeuw, bij uitstek het toneel van kerkelijke strijd over de triniteit en over de twee naturen van Christus, verdwijnt de schroom om namen te noemen bij het weergeven van denkbeelden. In de Kerkgeschiedenis van Eusebius ontmoeten we iemand die dwaalleraars terecht wijst, als ze de stelling aandurven dat de opvatting dat Christus een gewoon mens is, oude papieren heeft. Onzin, zegt hij en hij citeert uit de heilige Schriften die het tegendeel zeggen. Om vervolgens een hele rij Griekse vaders voor het voetlicht te halen die al lang geleden de gezonde leer verdedigden. 'Ik doel', zegt hij, 'op Justinus, Miltiades, Tatianus, Clemens en vele anderen die de goddelijkheid van Christus laten zien'¹⁶.

een fascinerende term: kerkvaders

Al vroeg ontstaat de overtuiging dat er grote en minder grote kerkvaders bestaan. Grote kerkvaders, dat zijn bij voorbeeld de mannen die deelgenomen hebben aan het koersbepalende concilie van Nicea¹⁷. Op hun overtuiging inzake de zuivere leer beroept men zich graag. Zo schrijft Athanasius namens een synode aan de gemeente van Antiochië, die verscheurd wordt door twisten rond de drie-eenheid, dat het de

conciliebroeders duidelijk is geworden dat de verschillen alleen van terminologische aard zijn. Alle partijen stemmen door Gods genade in met de leer van de vaders van Nicea¹⁸.

Goede reputatie

In de 5^e eeuw neemt het beroep op de vaders sterk toe. Dat heeft alles te maken met de ingewikkelde Nestoriaanse strijd. Men voelt dat Nestorius met zijn sterke nadruk op de twee naturen van Christus de eenheid van zijn persoon op het spel zet. En dat deze leer even gevaarlijk is als het Alexandrijnse monofysitisme¹⁹. De voorganger van Antiochië, Johannes, dringt er dan ook bij Nestorius op aan toch vooral in het spoor te blijven 'van die leraars in Gods kerk die een goede reputatie genieten'²⁰. Aan de groeiende behoefte om citaten van kerkvaders bij de hand te hebben, komen mensen als Johannes Cassianus tegemoet, die verzamelingen, florilegia, aanleggen van zulke uitspraken. Soms vind je in zo'n werk wel 1250 citaten bij elkaar²¹.

Ik zei het al: kerkvaders zijn vooral bisschoppen, want zij zijn de leraars in Israël. Maar onderwijs wordt ook buiten hun kring gegeven. Augustinus is de eerste die daar oog voor krijgt en zijn tijdgenoot, de taalgeleerde en exegeet Hieronymus, in het vadergilde opneemt. Als hij de leer van de erfzonde bespreekt en vele vaders de revue heeft laten passeren, maakt hij de kritische opmerking: 'Heb vooral niet het idee dat je de heilige Hieronymus, geverseerd in het Grieks en het Latijn, maar ook in het Hebreeuws, links moet laten liggen omdat hij maar een presbyter is'²². Nee, Hieronymus schrijft als exegeet goede dingen over de erfzonde en vertegenwoordigt daarmee de traditie van de kerk.

Prof. drs. Joop Meijer is emeritushoogleraar oudchristelijk Grieks en Latijn van de Theologische Universiteit te Kampen.

noten:

1. Het afscheidscollege werd uitgesproken op 16 september 2005 tijdens een samenkomst in de Bazuinkerker in Kampen.
2. In het Grieks van het Nieuwe Testament kom je twee ontkenningen tegen: 'ou' en 'mè'. Ze worden vaak in heel verschillende situaties gebruikt. De exegeet moet dus goed opletten met welk 'niet' hij te maken heeft. Over dit onderwerp schreef ik: Het ene 'niet' is het andere niet. Bijdrage over het gebruik van de Griekse woordjes voor 'niet' in het Nieuwe Testament. In: het themanummer bijbelvertaling van *De Reformatie*, jaargang 66 (1990-1991), 370-372.
3. De *Septuaginta* (Latijn voor 70) is de oudste Griekse vertaling van het Oude Testament, die in van de 3^e tot de 1^e eeuw v. Chr. tot stand gekomen is. En die zijn naam dankt aan de 70 vertalers die - volgens een oud verhaal - in Egypte de vijf boeken van Mozes vanuit het Hebreeuws in het Grieks vertaald zouden hebben.
4. De dwaalleer dat Christus slechts in schijn geleden

zou hebben.

5. Een dwaalleer die openbaring buiten de Schrift om mogelijk achtte.
6. Vergelijk mijn 'De Oosterse Confessie van Cyrillus Lukaris'. In: *Bezield Verband* (feestbundel voor prof. J. Kamphuis), Kampen 1984, 134-151 en 415-420.
7. Zie mijn *De man in de schaduw*. Heinrich Bullinger en zijn *Tweede Helvetische Confessie*, Willem de Zwijgerstichting 2005.
8. 2 Kon. 2:12
9. 1 Kor. 4:15
10. 2^e eeuw na Chr.
11. *Adversus haereses* 4,41,2
12. Met Africa bedoelen we in de patrologie niet het werelddeel Afrika, maar de Romeinse provincie Africa die ongeveer het huidige Tunesië en Algerije omvat.
13. 3^e eeuw na Chr.
14. Cypriano papae presbyteri et diaconi Romae consistentes. Vergelijk Epistula. 8 (1e regel: Didicimus secus benedictum papatem Cyprianum a Crementio subdiacono ...'), 30 (opschrift: 'Cypriano papae presbyteri et diaconi Romae consistentes' en afsluiting: 'Optamus te, beatissime ac gloriosissime papa, semper in domino bene valere et nostri meminisce'), 31 (opschrift: 'Cypriano papae Moyses et Maximus presbyteri et Nicostratus et Rufinus et ceteri qui cum eis sunt confessores s.') en vrijwel dezelfde afsluiting als in ep. 8), 36 (opschrift: 'Cypriano papati presbyteri et diacones Romae consistentes s.'). Latijn: CCL IIIb, Turnhout (Brepols) 1994.
15. Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 6.14.9
16. Eusebius, *H.E.* 5.28.4
17. 325 na Chr.
18. Athanasius, *De synodo*, caput 6
19. In monofysitisme zitten twee Griekse woorden: monos (één) en fysis (natuur). Het gaat om de leer dat de mensgeworden Zoon van God sedert zijn vleeswording nog maar één natuur heeft, de god-menselijke. Het oecumenische concilie van Chalcedon heeft dit standpunt als onschrijfbaar verworpen. Zie mijn artikel 'Oecumenische concilies' in de *Christelijke encyclopedie*, 3e editie, Kampen 2005.
20. Tois en tei ekklesiái tou theoú eudokimēsasi didaskalois: *SchAC* 1,1,96, r. 3 v.
21. Severus van Antiochië (cf. *Altaner-Stuiber*, 10^e druk, S. 3)
22. *Contra Iulianum*, 1,7,34. Migne PL 44.

Job en Gods hand in ons lijden II

Wat leert het boek Job ons over Gods hand in menselijk lijden? Kun je Jobs lijden verklaren uit het feit dat hij een zondig mens was? In zijn antwoord aan Job treedt God hem bijzonder kritisch tegemoet. Hoe kan het dan dat Hij ook zegt dat niet de vrienden maar Job juist over Hem gesproken heeft?

G. Kwakkel ■

In Job 38-41 geeft de HEER een lange reactie op Jobs gesprekken met zijn vrienden. Maar Hij legt Job niet uit waarom Hij hem zo zwaar laat lijden. In plaats daarvan wijst Hij Job op het enorme verschil tussen Hem als Schepper en Job als mens. Komt dat niet neer op een beroep op het recht van de sterkste?

Geen relatie met Jobs zonden

Voordat ik daarop inga, wil ik aandacht vragen voor wat God in zijn antwoord niet zegt of doet. Dus voor dingen die je misschien in de Godsredes in Job 38-41 zou verwachten, maar die er toch niet in voorkomen.

Het eerste wat opvalt, is dat de HEER niets vertelt over wat zich tussen Hem en Satan heeft afgespeeld in de hemel. Hij verantwoordt zich niet door Job het nodige te vertellen over Satans uitdagende woorden. Hij zegt niets over zijn beslissing Satan de kans te geven de waarheid van zijn woorden te bewijzen.

Daarnaast valt op dat God Job aan de ene kant kritisch aanspreekt op wat hij gezegd heeft in de discussies met zijn vrienden. Aan de andere kant zegt Hij niet, dat de vrienden gelijk hadden met hun beschuldigingen richting Job. Hij zegt nergens wat de vrienden suggereren, namelijk dat Job zijn lijden door zijn eigen zonden verdiend zou hebben. Dat zou trouwens ook heel moeilijk kunnen. God had zelf een volstrekt positief getuigenis over Job afgegeven: *Zoals hij is er niemand op aarde: hij is rechtschapen en onberispelijk, hij heeft ontzag voor God en mijdt het kwaad* (1:8). God had dat getuigenis zelfs nog een keer herhaald in Job 2:3.

Wij hebben waarschijnlijk de neiging te zeggen: ook Job was een zondig mens. En daarom had hij geen recht op een onbezorgd leven; ook hij verdiende Gods straf over de zonde. Als je het geheel van de Bijbel in rekening brengt, zijn er inderdaad redenen om zo iets te zeggen. Maar in het boek Job speelt het geen enkele rol. God laat Job wel voelen dat hij te ver gegaan is in de manier waarop hij over God heeft gesproken in de discussies met zijn vrienden. Hij legt

echter nergens een verband tussen Jobs verkeerde manier van spreken over God en de ellende die hem overkomen is.

Gods beloften als achtergrond

Als er geen zonde was geweest, was lijden zoals dat van Job er ook niet geweest. Dat is waar. Maar omdat God daar niets over zegt, is dat geen geschikte ingang om het boek Job te benaderen. Als je het boek Job leest tegen de achtergrond van de overtuiging dat alle mensen zondig zijn en dat zij hun ellende daaraan te wijten hebben, kom je niet verder. Je moet Job lezen tegen de achtergrond van Gods beloften.

In het Oude Testament belooft God keer op keer, dat wie Hem trouw dient, mag rekenen op een goed leven. Zo iemand mag erop vertrouwen dat God hem of haar beschermen zal tegen zulke rampen of zulk lijden als Job overkwam. Die beloften van God vormen de achtergrond van het probleem dat in het boek Job op tafel wordt gelegd. Het probleem van Job is dat zijn lijden niet klopt met die beloften van God. Krachtens Gods beloften mocht hij erop rekenen dat de HEER hem zegenen en beschermen zou. Maar ineens was God daarmee gestopt en had Hij Job alles afgepakt. Van het ene moment op het andere werd Job behandeld als iemand die met God totaal geen rekening houdt. En dat gebeurde zonder dat God hem uitlegde wat daarvan de reden of de zin was.

Mens tegenover God

Jobs lijden klopt niet met de beloften van God. En toch weigert de HEER daarover verantwoording af te leggen in zijn antwoord aan Job. Het lijkt er dan op dat Hij Job platdrukt met zijn kracht en macht. Hij lijkt zich te verschuilen achter het recht van de sterkste: "Is jouw arm zo sterk als die van God, heb jij zo'n donderstem als Hij?" (40:9) Maar als je het zo opvat, zie je één ding over het hoofd. De HEER zegt namelijk niet: Is jouw arm zo sterk als die van

Mij, heb jij zo'n donderstem als Ik? Hij spreekt over Zichzelf in de derde persoon: *Is jouw arm zo sterk als die van God, heb jij zo'n donderstem als Hij?*

Als de HEER alleen maar gezegd had: ben jij net zo sterk als Ik?, was dat het recht van de sterkste geweest. Dan had Hij Zich met Job op één lijn geplaatst. Dan had Hij gezegd dat Hij van die twee gelijken de sterkste was en dat Job er dus maar beter aan deed een beetje in te binden. Maar door over Zichzelf in de derde persoon te spreken gaat God als het ware tussen Job en Zichzelf instaan. Hij wijst Job erop dat hij niet te maken heeft met iemand die principieel aan hem gelijk is. Hij heeft te maken met God. Daarom kan Job nooit zeggen dat Hij hem onrecht aandoet. Dat past niet bij de verhouding tussen God en hem, de verhouding tussen de almachtige Schepper van alle dingen en het nietige schepsel dat de mens Job tegenover Hem is.

God gaat tegenover Job staan en zegt dat hij als mens God nooit van onrecht kan beschuldigen. In zo'n situatie past een mens niets anders dan eerbiedig de hand op de mond te leggen. Dat doet Job in 40:3-5 (= 39:36-38 in NBG-1951) en in 42:1-6. Hij erkent dat hij dingen gezegd heeft die niet passen bij zijn positie en zijn vermogens. Hij ontkende Gods recht. Hij probeerde zijn eigen vrijspraak binnen te halen tegen de prijs van een schuldigverklaring van God (zie 40:8; = 40:3 in NBG-1951). Als je dat doet, grijp je als mens naar dingen die te hoog voor je zijn.

Op dat punt komt Job dan ook met spijt terug op wat hij gezegd heeft. Hij zegt in 42:6: *Daarom herroep ik mijn woorden en buig ik mij, zoals ik hier zit in het stof en het vuil.* Daarmee bedoelt hij niet, dat hij alles terugneemt wat hij in de discussies met zijn vrienden gezegd heeft. Dat heeft God ook niet van hem gevraagd. Hij herroept de woorden waarop de HEER hem kritisch heeft aangesproken. Hij betuigt spijt over het feit dat hij als mens heeft durven twisten met de Ontzagwekkende (vgl. 40:2; = 39:35 in NBG-1951) en dat hij Hem van onrecht beschuldigd heeft. Meer heeft God niet van hem gevraagd. Meer hoeft hij dus ook niet te doen.

God aanspreken

Een bevestiging van deze uitleg van Jobs herroeping vinden wij in 42:7-8. Daar zegt de HEER ineens tot twee keer toe dat de vrienden van Job niet juist over Hem gesproken hebben, 'zoals mijn dienaar Job'. De vrienden hebben niet juist over God gesproken, maar Job wel! Dat is een heel opvallende uitspraak, na de hoofdstukken 38 tot en met 41, waarin de HEER Job voortdurend kritisch aanspreekt op wat hij gezegd heeft.

Het enige wat God over de woorden van de vrienden zegt, is dat zij niet juist over Hem gesproken hebben. Nergens laat de HEER iets merken van instemming met de zienswijze van

de vrienden. Die instemming verlangt Hij dus ook niet van Job. Maar hoe kan God zeggen dat Job wel juist over Hem gesproken heeft, ondanks alle kritiek die Hij op hem heeft? Ik zoek het antwoord in deze richting. Job beschuldigde God en daarin ging hij over de schreef. Maar hij ging wel met zijn vragen en klachten naar God toe. Hij sprak Hem zelf erop aan. De vrienden legden het raadsel van Jobs lijden niet aan God voor. Zij redeneerden alleen maar verder op basis van wat zij geloofden. Zij geloofden terecht dat zonde en goddeloosheid tot ellende leiden en dat God de boosdoeners straft. Maar zij gingen een stap te ver toen zij ook het omgekeerde aannamen en beweerden: als Job ellende ondervindt, moet dat wel het gevolg zijn van ernstige zonde die hij bedreven heeft. Met die theologische veronderstelling walsten zij hun vriend plat. Zij konden niets verkeerd bij hem aanwijzen, maar zij hielden het vol: je moet wel iets heel ergs gedaan hebben. Op die manier dachten zij het handelen van God te kunnen verklaren. Zij pasten Hem in hun systeem. Zij verzwaarden het lijden van hun vriend door ten koste van de werkelijkheid een eigen beeld van God over-eind te houden en Job daarmee te belagen. Nu, daarvan zegt God in 42:7-8, vrij omschreven: geef Mij dan de woorden van Job maar. Als God moet kiezen, kiest Hij voor Job, ondanks diens beschuldigingen aan zijn adres. Want Job spreekt tenminste God zelf erop aan. Dat heeft de HEER veel liever dan wat de vrienden doen: alleen maar praten over God. En: met je eigen wijsheden iemand platdrukken, als het moet zelfs ten koste van de werkelijkheid.

Vertrouwen gevraagd

God heeft Job en zijn vrienden een weg gewezen. Kort gezegd: als je mijn doen en laten niet begrijpt, zeg dat dan rustig. Leg je vragen maar aan Mij voor. Maar denk nooit dat je Mij van onrecht kunt beschuldigen. Zelfs als Ik weiger Mij te verantwoorden, ben jij niet in de positie om mijn rechtvaardigheid in twijfel te trekken. Job en zijn vrienden kunnen verder, maar daarmee zijn onze vragen over wat er in het begin van Job in de hemel gebeurt nog niet beantwoord. De HEER besloot in te gaan op Satans uitdaging. Hij gaf hem toestemming om Job in het ongeluk te storten. Hoe kon Hij dat rechtvaardigen? Dat heeft Hij ons als lezers aan het einde van het boek Job nog steeds niet verteld. Het is de vraag of het bij het boek Job zou passen als God dat wel verteld zou hebben. Door dit niet te vertellen plaatst God ons als lezers namelijk in een vergelijkbare positie als Job. God weigerde Zich tegenover Job te verantwoorden. Hij doet dat ook niet tegenover ons. Daardoor lijkt Hij tegen ons net als tegen Job te willen zeggen: stel gerust je vragen, maar vergeet niet wat het verschil is tussen Mij als God en jou als mens. Ook al begrijp je mijn manier van doen niet, zeg daarom niet dat Ik het ver-

keerd gedaan heb. Vertrouw Mij mijn werk maar toe. Je kent Mij toch?

Eerlijkheid en ontzag

Het boek Job kan ons veel leren over Gods hand in het lijden van mensen en hoe wij daarover moeten spreken. In het bovenstaande heb ik daar iets van laten zien. Job is en blijft wel een boek uit het Oude Testament. Wij leven in de nieuwtestamentische tijd.

In de nieuwtestamentische tijd belooft God nog steeds zegen en bescherming aan wie Hem dienen. Toch is er verschil. Jezus zegt in Marcus 10:29-30 tegen zijn leerlingen, dat iedereen die Hem volgt en daar alles voor over heeft het honderdvoudige zal ontvangen. Hij omschrijft dat als volgt: *in deze tijd broers en zusters, moeders en kinderen, huizen en akkers, al zal dat gepaard gaan met vervolging*. Dat 'met vervolging' vind je zo niet in het Oude Testament. Ook toen waren er gelovigen die moesten lijden vanwege de dienst van God. Denk alleen maar aan de profeet Jeremia. Maar de algemene regel dat zijn dienaren met vervolging te maken krijgen, had God in het Oude Testament nog niet afgekondigd. Wie Hem trouw diende, mocht echt rekenen op een leven van welvaart en veiligheid hier op aarde. Dat gaat, zo kun je afleiden uit Jezus' woorden in Marcus 10:30, nu niet altijd meer op.

Als nieuwtestamentische gelovigen zij wij ervan doordrongen dat alle ellende in de wereld op een of andere manier samenhangt met onze val in zonde. Dat beseffen wij wellicht sterker dan onze oudtestamentische broeders en zusters. Maar ook op dit punt kan het boek Job ons nog steeds heel veel leren. Namelijk door ons te laten zien dat wij niet moeten proberen alles rond te krijgen of alles te laten passen in één systeem, hoeveel goede elementen dat systeem ook bevat. Er gebeuren in deze wereld schrijnende dingen, ook in het leven van kinderen van God. Met de zuiverste redeneringen en de beste theologie kun je dat niet wegwassen. Je moet het ook niet willen. Als je wat je ziet niet kunt rijmen met Gods beloften, ontken

dan niet wat je ziet. Wals het niet plat onder goedbedoelde vrome woorden. Maar leg je vragen aan God zelf voor, open en eerlijk. Zeg alleen niet: U bent onrechtvaardig. Wij staan immers voor God. Voor ons geldt de regel: *Ontzag voor de HEER - dat is wijsheid; het kwaad mijden - dat is inzicht* (Job 28:28).

Ken God in Christus

De God voor wie wij ontzag moeten hebben, mogen wij beter kennen dan Job indertijd. Wij mogen met Job mee zeggen: *Al het goede aanvaarden we van God, zouden we dan het kwade niet aanvaarden?* Wij mogen bij dat goede niet alleen denken aan alle materiële welvaart van onze tijd. Wij mogen daarbij allereerst denken aan Hem in wie God ons laat zien dat Hij *de Goede* is: onze HEER Jezus Christus.

Niet altijd ontvang je antwoord op je waaromvragen. Wel kun je altijd Jezus Christus voor ogen houden. Als je denkt aan Hem en aan zijn lijden voor jou, dan kijk je God recht in het hart. Dan zie je zijn goedheid en liefde. Dan weet je wat je aan Hem hebt, ook al begrijp je Hem niet. Daar kun je jezelf en anderen altijd op wijzen.

Door gelovig naar dat goede van God te kijken, kun je standhouden te midden van vragen en lijden. Dan mag je ook, met Jakobus, kijken naar de gelukkige afloop van Jobs levensverhaal: *U hebt gehoord hoe standvastig Job was, en u weet welke uitkomst de HEER gaf; de HEER is immers liefdevol en barmhartig* (Jak. 5:11). Daardoor mag je jezelf en anderen bemoedigen. Zoals je je ook mag laten bemoedigen door de uitkomst van Gods confrontatie met Satan. Job vormt het bewijs van wat God in mensen vermogen te doen. God kan in een mens werkelijk een liefde voor Hem tot stand brengen die volhoudt, zelfs als het er een poos op lijkt dat die liefde niets oplevert. Gods werk is echt zuiver en sterk.

Prof. dr. Gert Kwakkel doceert Oude Testament aan de Theologische Universiteit te Kampen.

Wraakpsalmen

me e g e l e z e n

In *Opbouw* komen de wraakpsalmen op twee manieren aan bod.

T. Groenveld ■

De eerste keer in een column van de gevangenispredikante Jeannette Westerkamp. Ze vertelt hoe in een gespreksgroep woede en agressie ter sprake komt. Gevangenen vertellen dat ze thuis geslagen of op school gepest werden. Door te vechten en te slaan hebben ze ervoor gezorgd dat anderen niet meer om hen lachten.

“Ondertussen heeft Jason de psalm gelezen die ik heb klaargelegd. ‘Mooi!’ zegt hij. ‘Wat een kwaad eind zeg. Ik snap het wel: Laat God die boosdoeners doden! Hij is zo soft’. Ik kijk hem verbaasd aan. ‘U denkt er anders over hè?’, zegt Jan begrijpend. ‘U kon zeker goed leren. U werd zeker niet gepest.’”

Ds. H. de Jong schrijft over verhoudingen tussen mensen van verschillende religies. Met name Moslims grijpen nogal eens naar de wapens.

“Wat is dat nu dat de godsdienstige mens geneigd is naar de wapens te grijpen? Of naar meer eigentijds geweld? Het is een kwade vrucht van iets goeds, namelijk persoonlijke betrokkenheid. Lauwen hebben er geen last van (...). Wat moet dan onze reactie zijn, anders dan die van onverschilligheid of geweld?”

De Jong verwijst naar de geschiedenis van Gideon. Die heeft het beeld van Baäl in zijn geboortestad vernield. De dienaars van Baäl eisen vergelding, maar Gideons vader Joas zegt: Laat Baäl voor zichzelf opkomen. Je kunt dit als een handigheid van Joas zien.

“Maar er zit toch ook een te behartigen waarheid in. Dat het niet zinvol is om ten behoeve van God als een wreker op te treden. ‘Wreekt uzelf niet, geliefden’, schrijft de apostel Paulus, ‘maar laat plaats voor de toorn (= laat het aan de toorn van God over), want er staat geschreven: Mij komt de wrake toe, Ik zal het vergelden’ (Romeinen 12:19). Is de Here God werkelijk iemand voor ons aan wie we zulke moeilijke dingen durven overgeven en in wiens hand wij de wraak kunnen leggen? De wraak waarmee Hij soms zulke verrassende dingen weet uit te richten? Weet u dat de zo onpopulaire wraakpsalmen dat ook doen? De wraakpsalmen die wij haast niet durven zingen? David en de anderen wreken daarin zichzelf niet maar ze laten plaats aan de toorn van God. Hebt u ze zo wel eens bekeken, die weinig gezongen liederen? Zouden ze ons niet gegeven kunnen zijn om af te reageren zonder dat we tot een wraakzuchtig handelen over-

gaan? Dat we er wel onze pijn mee uitschreeuwen, maar het aan de Here God overlaten wat Hij doet met onze uitingen van andere religies die ons zeer doen? Of voelt u zich nooit aangevallen of in het nauw gebracht door wat anderen geloven? Ik vrees dat de godsdienstige onverschilligheid ook onder ons zijn duizenden verslaat.”

Vanuit de tekst: “De Edomiet zult gij niet verafschuwen, want hij is uw broeder” (Deuteronomium 23:7a) zegt De Jong:

“U mag echt de leer van de moslim en van de Jood verderfelijk vinden. En als u een heuse band hebt met uw Heiland zult u dat ook. Maar u zult hem als mens aanvaarden. ‘Want hij is uw broeder’, zegt Mozes tegen de Israëlieten. Dat gaat weliswaar voor de anders gelovigen van vandaag niet op, maar zet daar dan maar voor in de plaats: ‘want hij is uw medemens’ (...).”

Dat betekent dat je in de praktijk moet onderscheiden tussen persoon en zaak.

“Dat je met iemand zakelijk van mening kunt verschillen en dat dit toch niet betekent dat je elkaar aanvliegt. Misschien vindt u dat een vanzelfsprekendheid, maar juist op het gebied van de godsdienst is dit niet zo voor de hand liggend - zoals de kerkgeschiedenis overduidelijk bewijst. Want godsdienst vertegenwoordigt een geweldige kracht. Godsdienst is van huis uit radicaal en naar mate hij echt is niet tot schipperen in staat (...).”

De Jong eindigt met een bede en een oproep:

“...moge de Here God ons bijstaan om goed met religieuze verschillen in onze samenleving om te gaan. Wantrouw uzelf als u dat te gemakkelijk aangaat. Het zou erop kunnen wijzen dat u godsdienstig onverschillig of lauw geworden bent. Zeg het de psalm met overtuiging na: ‘Zou ik niet haten, HERE, die U haten?’ (Psalm 139:21), want u toont daarmee voor de dienst van de Here God warm te kunnen lopen. Maar zet dat haten nooit in daden om. Haat liever om te kunnen liefhebben. Dan zit u op Gods spoor”.

Ds. Tonnis Groenveld is emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk te Uithuizen en woont te Roodeschool.

Liedboek gezang 338:

O God, die naar uw strenge wet

lied van de week

“Almachtige en eeuwige God, U bent het die naar uw rechtvaardig oordeel de ongelovige en onbekeerlijke wereld met de zondvloed gestraft hebt.” Deze woorden kennen we allemaal als het begin van het gebed dat in het klassieke doopformulier vóór de bediening van de doop wordt uitgesproken. Refererend aan deze beginregel wordt het gebed ook wel het ‘zondvloedgebed’ genoemd.

J. Smelik ■

Het lied ‘O God, die naar uw strenge wet’ is een berijming die Muus Jacobse (pseudoniem van Klaas Hanzen Heeroma, 1909-1972) van dit gebed maakte. Het werd voor het eerst gepubliceerd in de bundel *Bijbelse gezangen* uit 1962, een verzameling liedteksten die Muus Jacobse tot dan toe gedicht had met oog op de nieuwe kerkelijke liedbundel, die uiteindelijk in 1973 zou verschijnen: het *Liedboek voor de Kerken*. Na 1962 schreef Muus Jacobse nog twee liederen, die in het *Liedboek* als doopliederen te vinden zijn bij de gezangen 339 en 340. In het boek *Het oneindige verlangen*, dat in 1982 postuum werd uitgegeven door Ad den Besten, zijn de drie doopliederen na elkaar opgenomen (pag. 208-210).

Zondvloedgebed

Over de herkomst van het zondvloedgebed bestaat nogal wat onenigheid. De vroegst bekende bron voor het zondvloedgebed is afkomstig van Maarten Luther, die het gebed publiceerde in zijn *Taufbüchlein* uit 1523. Sommigen beweren dat Luther de auteur van het zondvloedgebed is, anderen stellen dat hij een gebed uit een Middeleeuwse doopliturgie voor volwassenen gebruikt heeft, terwijl weer een ander denkt dat Luther het gebed samenstelde uit verschillende bestaande gebeden.

Doorgaans wordt tegenwoordig aangenomen dat Luthers gebed een vertaling is van een ons bekende gebedstekst die teruggaat op een voor-Middeleeuws gebed en waarin nog joodse sporen aanwezig zijn. Dat onbekende, oorspronkelijke gebed zou de wijding van het doopwater begeleiden hebben.

Hoe het ook precies zij, via de Zwitserse reformator Leo Judae en het doopformulier (van Caspar Olevianus) in de kerkorde van de Paltz

is het zondvloedgebed in het kerkboek van Petrus Datheen terechtgekomen en zo in de Nederlanden bekend geworden.

Het magistrale gebed valt in drie delen uiteen:

1. de aanspraak (aanvang tot ‘pleitend op uw grondeloze barmhartigheid’),
2. de bede (tot aan de woorden ‘door Hem, onze Here Jezus Christus, uw Zoon’) en
3. een korte lofverheffing als derde en laatste onderdeel.

In het lied strekt het eerste deel (de aanspraak) zich uit over de eerste drie coupletten, de bede over de strofe 4, 5 en 6, terwijl de lofverheffing in het laatste couplet is ondergebracht.

In het eerste deel (couplet 1 t/m 3) wordt gerefererd aan belangrijke gebeurtenissen in de heilsgeschiedenis: de zondvloed, de doortocht door de Rode Zee en de doop van Christus in de Jordaan. Je zou kunnen zeggen dat God herinnerd wordt aan zijn eigen daden, en dat op basis van die daden in het tweede deel van het gebed gevraagd wordt of God de dopeling wil inlijven in Christus. Het is een gebedsvorm die we ook in de Schrift veelvuldig tegenkomen. Dat inlijven wordt in het tweede deel omschreven als ‘door de doop in Christus’ dood begraven worden en ook met Hem opstaan in een nieuw leven’. Dat houdt in dat tijdens dit leven het kruis bij het volgen van Christus gedragen moet worden; dat houdt ook in dat bij het sterven dit leven getroost verlaten kan worden om vrijmoedig voor de rechterstoel van Christus te verschijnen.

Jordaan-passage

Het derde couplet vraagt even afzonderlijk onze aandacht. U zult zich niet kunnen herinneren dat in het doopgebed gesproken wordt

over Christus' doop in de Jordaan. In Luthers *Taufbüchlein* stond echter de passage: "en die door de doop van uw geliefde Kind, onze Here Jezus Christus, de Jordaan en alle water tot een zalige zondvloed en tot een rijke afwassing van de zonden geheiligt en ingezet hebt."

Judae, Olevianus en Datheen namen deze zogeheten Jordaan-passage niet op. Een reden zal zijn geweest dat men de woorden teveel vond herinneren aan het heiligen, het wijden van het water. Martin Bucer heeft dit argument in elk geval gebruikt om te pleiten voor verwijdering van de Jordaan-passage in het Engelse *Prayer-book*.¹ Vanuit de situatie in de zestiende eeuw is deze aanbeveling begrijpelijk. Maar het is de vraag in hoeverre het bezwaar van het misverstaan (c.q. 'waterwijding') anno 2007 nog relevant is.

Christus' onderdompeling in het doopwater van de Jordaan wijst heen naar zijn sterven en opstanding, en refereert zo aan Romeinen 6. In dat bijbelhoofdstuk, dat in het zondvloedgebed ter sprake komt (vgl. strofe 5 van het lied), wordt de relatie uitgelegd tussen de doop en Christus' dood en opstanding. In deze betekenis is de Jordaan-passage in elk geval wel verwoord in het lied van Muus Jacobse (al was het alleen al door het weglaten van de woorden 'alle water').

Een paar jaar geleden werd de gedachte geopperd dat de Jordaan-passage in de zestiende eeuw ook weggelaten was omdat ze geïnterpreteerd kon worden alsof met Christus' doop het oude verbond had afgedaan; dat zou niet stroken met de verbondsgedachte waarbij uitgegaan werd van de eenheid van het Oude en Nieuwe Testament.² Deze gedachte is wellicht wat vergezocht en in elk geval niet met zoveel woorden in zestiende-eeuwse bronnen te vinden.

Melodie en uitvoering

De melodie van Tera de Marez-Oyens (1932-1996) behoort niet tot het type melodieën die men na één keer horen eenvoudig eventjes meezingt: je moet voor deze melodie even tijd nemen om haar te leren en eigen te maken. Maar dan heb je ook wat.

De eerste en laatste regel zijn aan elkaar verwant: enkel de eerste en laatste noot zijn verschillend. Vermoedelijk zijn de laatste vier noten van deze regels ook het lastigst bij het aanleren en vragen ze even onze bijzondere aandacht.

Verder moeten we er even op letten dat alleen tussen de regels 2 en 3 een (kwart)rust genoteerd staat, bij de overige regels niet. Vanuit de gedachte dat er anders ademnood tussen de regels zou ontstaan, moeten we desondanks de melodie niet te langzaam zingen. In een vlot tempo kan tussen de regels snel adem geschept worden.

Temeer omdat de tekst in de opeenvolgende coupletten doorloopt, is het erg belangrijk dat

tussen de verzen geen willekeurige pauzen ingelast worden. Dat is jammer genoeg nog maar al te vaak wel gebruikelijk bij organisten en daardoor dus bij gemeenten. Onze gemeentezang zou een stuk frisser, actiever en (voor zangers en luisteraars) minder vermoeiend worden, wanneer we ons eraan wennen om 'de slag' tussen de coupletten gewoon door te laten lopen.

En bij dit lied is het gezien de tekst dus gewoon noodzakelijk dat organist én gemeente tussen de coupletten consequent een rust van een halve noot nemen (of consequent een rust van een hele noot) en direct daarop gezamenlijk het volgende couplet inzetten.

Gemeenten die niet gewend zijn een groot aantal coupletten achter elkaar te zingen, kunnen het prettig vinden om het lied in beurtzang uit te voeren, waarbij ik het slotcouplet in elk geval wél gezamenlijk zou willen zingen.

Gebruik

Het zal duidelijk zijn wanneer en waar dit lied gezongen kan worden. Hopelijk is het ook een overbodige opmerking dat je het gebed voor de doop óf moet uitspreken via het formuliergebed óf moet zingen met de woorden van gezang 338.

Dr. Jan Smelik is hymnoloog-musicoloog en woont te Steenwijk.

Noten:

1. Een maand voor zijn overlijden gaf Bucer via zijn geschrift *Censura* uitgebreid commentaar op de eerste editie van het Engelse *Book of Common Prayer*. Zie: Francis Procter & Walter Howard Frere, *A New History of The Book of Common Prayer*. London 1965, 71-77 (over de Jordaan-passage: pagina 75).
2. Dick van Arkel, *Voor ons de zondvloed. Een onderzoek naar de ontwikkelingen in de doopliturgie aan de hand van het zondvloedgebed*. Zoetermeer 2001.

Geef om een gezin

Veel gezinnen in ontwikkelingslanden leven in extreme armoede. Red een Kind steunt deze gezinnen met hulp op maat. Wij helpen kinderen naar school en steunen de ouders met voedsel, kleding en medische zorg. Voor € 40,- per maand geeft u een gezin toekomst.

www.redeenkind.nl

tel. 038 - 4604648 • giro 1599333 • Zwolle

Kampen - geslaagd aan de Theologische Universiteit voor het doctoraal examen: G. Riemer, Voorstraat 74, 8261 HT Kampen, tel. 038-4449832; e-mail: gerritriemer@zonnet.nl en W. Huttinga te Amsterdam

Hardinxveld-Giessendam - beroepen: J.J. Meijer te Enschede-Zuid

Enschede - jubileum: Op 24 oktober was ds. A.J. Mol 25 jaar predikant. Hij stond in Neede (1982), Winsum-Obergum (1991) en staat nu Enschede-Noord (2001)

Samenwerkingsoverleg (SWO)

Het SWO staat open voor alle Christelijke Gereformeerde en Nederlands Gereformeerde Kerken en Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt die enige vorm van samenwerking kennen of daar naar streven.

Het SWO komt twee keer per jaar bijeen, dit jaar nog op **14 november**.

Tijdens deze vergadering zal er een toelichting gegeven worden op het DOE-Overleg, een initiatief vanuit de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt.

Doel van het SWO is onderlinge informatie-uitwisseling, advisering en bemoeidiging.

De plaats van samenkomen is Nieuwegein, gemakkelijk te bereiken met openbaar vervoer en auto.

Informatie over het SWO en de agenda voor 14 november 2007 zijn aan te vragen bij de secretaris: B.R. Steenberg, Beveland 48, 2716 CR ZOETERMEER
Telefoon 079 321 03 09

HOOFDREDACTEUR:

Prof. Dr. B. Kamphuis, coördinator 'Achtergronden'

EINDREDACTEUR:

Dr. A.L.Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, coördinator 'Meditatief',
Drs. I.D. Haarsma, Prof. Dr. G. Kwakkel,
Drs. B. Luiten, coördinator 'Kerkelijk leven' en 'Wandelen met God',
Prof. dr. S. Griffioen, J. Westert, coördinator 'Samenleving'.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, coördinator 'Opvoeding en onderwijs', J.M. de Jong, rubriek 'Kunst',
Ds. G. Riemer, coördinator 'Van binnen naar buiten', Dr. J. Smelik, rubriek 'Kerk en muziek', Drs. H. Veldman, rubriek 'Kort historisch'.

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636
Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.
Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,95 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient 1 maand voor aanvang van het nieuwe abonnementsjaar schriftelijk of per e-mail te geschieden (voor 1 december)

De Reformatie is op Daisy cd-rom verkrijgbaar bij de Chr. Blindenbibliotheek voor blinden en slechtzienden.
Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191